

JANKO BERNIK

SPOMINI NA ZAPORE IN TABORIŠČA II

Pričujoči spis je v nekoliko skrajšani obliki povzet iz zvezka »Taborišča« in je nadaljevanje spisa v LR XVII, str. 15—25, v katerem je Janko Bernik opisal svoje doživljanje, ko so ga Nemci kot partizanskega kurirja zajeli, odgnali v zapore v Škofji Loki in nato v Begunje, kjer so ga 18. januarja 1943 odbrali za transport v nemška taborišča.

Dachau

Na vseh postajah se je poznala vojna. V Beljaku sem prvič bral nemško geslo, napisano na vagonih: »Vsa kolesa se vrtijo za zmago!« Do Krauta smo imeli še iskrico upanja, da ostanemo tam, a šlo je naprej in spoznali smo, da smo namenjeni v Dachau.

Orožnik, ki je sedel v bližini, me je poznal, ker je bil leta 1941 na orožniški postaji nasproti moje hiše. Pisal se je Leschnik. Nagovoril me je: »Ali si poznal Fazana? Ta je tudi padel. Vsi bodo sčasoma popadali. Kako, da si mogel biti tako neumen? Ko so tvojo družino selili, sem videl z okna, kako je bilo hudo.«

»Kar je, pa je,« sem mu odvrnil, »spustite me, pa grem takoj nazaj v partizane, samo če bi me še hoteli sprejeti.« S tem sva bila zgovorjena in me je potem pustil na miru. Samo to sem ga še prosil, naj mi popusti lisice, ki so se mi zajedale v meso.

Vlak je drvel neutrudno. Bližala se je noč. Bili smo že na Bavarskem, še nekaj postaj, pa bomo v Münchnu. Tam so nas nagnali iz vagonov, da smo se presedli na drug vlak. Okoli nas so se zbrali ljudje in slišali smo klice: »To so jugoslovanski banditi!«

Na postaji v Dachauu so nas čakali kamioni. Po kratki vožnji smo se ustavili na velikem prostoru pred taboriščem. Odklenili so nam lisice; zadnji čas, saj sem imel vse roke zatečene, prav tako Meglič. Skozi veliki vhod smo korakali na dvorišče. Tam so nas pognali v kopalnico in prvo noč v Dachauu sem prespal v njej. Prvič sem slišal psovko »Berufsverbrecher« (poklicni zločinec). V kopalnici so bili tudi ljudje drugih narodnosti. Neki nervozni Poljak je nekaj sitnaril, pa ga je upravnik kopalnice tako udaril, da sem mislil, da ga je ubil. Pri našem transportu se je zanimal, od kod smo. Prijazno nam je govoril: »Imate srečo, da ste prišli sedaj. Saj je sedaj tu že skoraj sanatorij.«

Drugo jutro sem videl v kopalnici transport Rusov, ki so bili kakor živi okostnjaki. Prišli so menda iz Mauthausna. Po kopanju smo oddali svoje obleke in dobili neke stare cunje, progaste kakor zebra. Ko smo jih oblekli in dali

še kape na glavo, se nismo več poznali, saj smo bili kakor strahovi. Nato smo šli na zborna mesto. Na strehi skladišča in kopalnice je stalo v velikih črkah geslo: »Je pot v svobodo. Njeni mejniki so poslušnost, snažnost, poštenost, čistost.« V resnici je šla pot v svobodo skozi dimnike krematorijev. Dihal sem že njihov ogabni vonj in videl črn dim, ki se je dan in noč valil iz dimnika.

Skozi ograjo z bodečo žico smo prišli pri malih vratih na blok karantene, kjer se bomo štirinajst dni učili nemškega reda, potem pa gremo na suženjsko delo. Barak je bilo trideset, dolge so bile po sto metrov. Vsaka je imela dve sobi, dve spalnici, dve umivalnici in dve vrsti stranišč. Železne postelje so stale v treh vrstah, v vsaki postelji sta spala dva. Če bi ne bilo vso noč okno odprto, bi se podušili. Vstajati smo morali ob petih in se urediti, ob sedmih pa stati zunaj v najhujšem mrazu in čakati na »apel«. V mrzlem vetru nam je ledenela kri v žilah.

V karanteno so prišli z menoj Alojz Rešek in Janko Berčič iz Stare Loke in Franc Meglič iz Loma. Teden dni prej so dospeli v taborišče Stanko Tavčar iz Škofje Loke, Franc Hafner iz Binklja in Mežnarjev Janko od Tomaža nad Praprotnim. V taborišču sta bila tudi neki oče in sin z Jamnika pod Jelovico, bilo je še več domačinov, toda se imen ne spominjam več. Tri dni po našem prihodu je pritekel k meni Berčič, naj grem pred vrata, kjer sem potem videl Gašperja Dolinarja, edinega kurirja, ki je še preostal v četi. Gašper je stal pred ograjo in sem ga v taboriščnih capah komaj prepoznal. Povedal mi je, da je Crni pripeljal neko jutro Nemce v Fojke, kjer je bil on s četo in so ga Nemci ujeli, četa pa je pravočasno zbežala. Tako je še Gašper prišel v Dachau.

Vodja bloka je včasih razgrajal po sobah, posebno divji je bil pri jutranjih apelih, kjer smo stali včasih v najhujšem mrazu v poletnih oblekah po cele ure. Pravili so, da je vodja bloka (Blockführer) včasih ravnal vrste tako, da je s pištolo ustrelil pred vrsto in če je kdo stal preveč ven, je padel ustreljen. Ko sta nekaj mesecev prej dva ujetnika ušla, je vse taborišče celih triintrideset ur stalo v snegu in mrazu na zbornem mestu, toliko časa, da so našli ubežnika, ju privedli v taborišče in ju ubili. Razen apela nismo imeli v karanteni nobenega dela. Šivali smo trikotnike na svoje cape, posedali po sobah ali se sprehajali pred barakami. Hrano so pošteno delili in je bila še znosna. Sobni starešina je bil neki Vili, majhen in čokat človek s številko 9. Bil je baje že dalj časa zaprt zaradi komunizma.

Nekega dne me je poiskal Gustelj Starman s Suhe in mi povedal, da je nekdo dobil paket in Karawankenbote, v katerem so natisnjeni izvlečki iz mojega zagovora. Osupnil sem ob misli, kaj vse so si izmislili Nemci, da me uničijo in onemogočijo. Gustelj mi je prinesel nekaj tobaka. Čeprav nisem kadilec, mi je bil dobrodošel, saj sem ga lahko zamenjal za hrano. Na sprehodu sem videl nekega Nemca, ki je bil slep na eno oko in je pobiral po tleh odpadke cigaret, ki jih je bilo pa bore malo. Zasmilil se mi je in dal sem mu nekaj tobaka, on pa mi je dal nekaj hrane, ko je dobil od doma paket.

V sobi smo bili Slovenci, Nemci, Poljaki in Čehi. Zbirali smo se vsak v svojem kotu. Med Čehi sta bila dva duhovnika. Že nekajkrat so ju zalotili, da sta v straniščno školjko vrgla pokvarjen kruh. Od doma sta dobivala pake- te in sta bila tako sebična, da sta poslano hrano skrivala toliko časa, da se jima je pokvarila. Eden od Čehov mi je to pravil s solzami v očeh. Ko so javili to starešini sobe, jim je dal dober nasvet, naj ju takrat, ko njega ne bo v sobi, z odejami pokrijejo in pošteno pretepejo, on da tega ne bo javil. Neki dan

je prispel nov transport Poljakov. Med njimi so spoznali nekoga, ki je v drugem taborišču za dodatek pri kosilu obešal svoje rojake. Pozneje sem sam skusil, kako so ti ljudje požrešni, ko so nam pojedli vso boljšo hrano.

Nekaj dni, preden bi nas odgnali na delo iz karantene, je prišlo nenavadno povelje, da karanteno zapro, ker je izbruhnil tifus. Ukinili so stroge apele in do preklica ni smel noben transport iz taborišča. Nastopile so malo bolj mirne razmere. Dobili smo tudi dovoljenje, da vsakih štirinajst dni pišemo domov. Kam naj pišem jaz, saj imam vso družino v pregnanstvu v Nemčiji! Še ko sem bil v partizanih, sem naprosil neko žensko, da je šla pogledat na moj dom, ali je kaj pošte od mojih iz Nemčije. Res mi je prinesla nekaj kart in zapomnil sem si naslov, da sem jim zdaj lahko pisal. Pozneje so nam dovolili tudi prejemanje paketov. Nekega dne naenkrat zagledamo na taboriščni cesti zunaj karantene visoko naložen voz s paketi. Proti pričakovanju me obide slutnja, bolje rečeno, želja, da je vmes tudi kaj zame. In res, drugi dan so me poklicali v prvo sobo, kjer so že delili pakete. Tudi zame je bil. Kdo se me je spomnil? Ves iznenaden ugotovim, da je paket od žene iz taborišča Poxau-Marktelhofen. Kako neki mi more poslati ona, ki ima pri sebi tri otroke in so sami lačni? Veselje me je minilo, ko sem s to mislijo nesel skoraj deset kil težak paket v svojo omaro. Kmalu je začela pošiljati pakete tudi zaročenka Lojzetu Rešku in tudi drugi so jih začeli dobivati. Tako smo si medsebojno pomagali vse te mesece, ko smo bili v karanteni. Jaz sem sicer v drugem pismu pisal ženi, naj mi pošilja le pisma, ne pa paketov. Toda cdgovorila mi je, da je bilo v začetku zelo hudo, sedaj je pa zaposlena v kuhinji in tudi sestra ji od doma pošilja, zato naj ne bom v skrbeh zaradi tega. Nato sem tri mesece vsakih štirinajst dni prejel pošiljko.

Nekega dne sem se stepel z nekim Grkom, ker me je pahnili od mize. Bil pa je boksar in me je krepko udaril nazaj ter mi prebil ustnico. Moral sem po pomoč na revir. Danes se čudim, da me niso takrat obdržali zdravniki za svoje poskuse, kajti zelo so me ogledovali in eden od njih je rekel, da sem zelo močan. Nekaj dni nato je moral Mežnarjev Janko od Sv. Tomaža na revir, ker je zbolel za tifusom. Ko je ozdravel, je ostal do konca vojne za stražarja na revirju. Med boleznijo je dobival dietno hrano in nam jo dajal čez ograjo. Mi smo se dolgočasili po sobah in željno pričakovali poraz Nemčije, ki ga je večina predvidevala »v dveh mesecih«. Nekoga, ki je rekel, da bo konec šele jeseni, so skoraj pretepli.

Na pustni torek 1943 smo doživeli bombardiranje. Zavezniška letala so bombardirala München. Bilo je svetlo kot podnevi. Amerikanci in Angleži so spuščali rakete, ki so dolgo visele v zraku, z zemlje pa so svetili nemški reflektorji. Nihče tedaj ni slutil, da bo vojna trajala še več kot dve leti in zahtevala še toliko žrtev.

Kako sem si želel, da bi bil spet v svobodnem partizanskem gozdu, zdaj pa moram čakati, kaj bodo Nemci storili z nami in dolgčas nam razjeda živce. Čeprav nam ni prehudo, si vendar želimo spremembe, želimo si kamorkoli proč. Vsak teden smo se šli kopat. Ogromna dvorana kopalnice je sprejela hkrati do 800 kopalcev. Ko smo čakali v vrsti pred kopalnico, sem vedno razmišljal, kakšen smisel ima tisti napis na strehi. V kopalnici je bil zaposlen kot kurjač Filip Legat iz Kroke. Ta nam je vsakokrat povedal kake novice iz domovine. Vroča voda, hladen tuš in novice so nas poživile, da smo šli bolj vedri nazaj v karanteno. Dnevi, ko smo šli pisat pisma, pa so bili pravi prazniki.

Prišel je konec naše karantene. Nekega dne so nas nagnali na zborna mesto in postrojili v vrste. Vprašali so nas po kvalifikacijah. Ker nisem želel v tovarne, kjer je bila velika nevarnost zaradi bombardiranja, sem se javil kot poljski delavec, Janko Berčič je ostal kot krojač v Dachauu, enako Mežnarjev Janko, ki je bil zaposlen na revirju. Za Reška vem, da je bil potem ves čas v Augsburgu. Gašper Dolinar, Franc Hafner, Stane Tavčar in jaz smo šli s transportom šest kilometrov iz Dachaua v podružnico Alach. Približno po pol ure vožnje s kamionom smo se ustavili pred surovo izdelanimi barakami. Razdelili so nas v kakih deset barak, v vsako nekaj. V njih niso bila položena tla, ob krajih so bile iz surovih desk narejene nadstropne postelje, v kotu pločevinasti sodi za nočne posode, po sredi deset grobo izdelanih miz in ob njih dolge klopi. Kakšna razlika proti Dachauu! Pa saj smo si vsi želeli spremembo, zdaj jo imamo.

V naši baraki št. 10 je bil starešina neki Tirolec. Za vsako mizo je določil vodjo skupine, da je skrbel za red in čistočo pri mizi. V naši skupini je določil mene za vodjo. Vplival sem na druge, da smo imeli red. Ko je starešina videl, da je naše omizje najbolj urejeno, nam je šel v marsičem na roko. Najmanj reda so imeli Nemci; bili so mladi fantje, a povsem otopeli in brezbrizni za vse. Hočili so nekam ven na delo. Gradili so tovarno motorjev, ki so jo imenovali »Kistenfabrik«. Že prvi večer so prikorakale dolge kolone sužnjev v taborišče. Med njimi sem zagledal Staneta Tavčarja, ki je šel s prvim transportom iz Dachaua. Ta fant je bil veseljak, nobena stvar ga ni spravila ob dobro voljo. V stari Jugoslaviji je bil brezdomec, mešetar, gonjač živine in vandrovec. Od daleč se mi je smejal in pozdravljal. Ko smo potem stali v vrsti in čakali na apel, mi je rekel: »Zdaj boš videl, kako tepejo Ruse«. Dva Rusa sta

Poslopje, v katerem je bil štab taboriščnega vodstva v Dachauu, fotografirano po razpustu taborišča v letu 1945. (Fototeka Loškega muzeja.)

namreč skočila iz vrste in utrgala malo regrata. Vodja straže ju je videl in javil komandantu taborišča. Kmalu so prinesli močan nizek stol in dolgo bikovko. Stražarji so pripeljali oba Rusa, vsakega so položili na stol in komandant ju je sam lastnoročno pretepel z bikovko. Mi smo morali stati in gledati mučenje, da smo imeli zgled in svarilo. Od Rusov ni bilo slišati niti vzdihljaja, čeprav sta jih dobila po petdeset čez hrbet. Nad nobeno narodnostjo se Nemci niso toliko znašali kot nad Rusi.

Spočetka me niso zaposlili zunaj taborišča, pač pa pri gradnji nekih bunkerjev, ki so jih gradili v taborišču. Sredi taborišča je bila narejena tudi kino dvorana in bife, seveda ne za ujetnike, ampak najbrž zaradi kakih inšpekcijskega križa. Nekje v bližini taborišča so gradili tudi neki stolp za preskušanje letalskih motorjev, za katere so tudi šele postavljali tovarno. Ko sem se nekoč skrival, da me ne bi našli za delo, me je opazil neki Čeh, ki je vozil prst za gredice okoli barak. Vprašal me je, ali bi hotel delati z njim. Pristal sem na to in polagal sem kamenčke okoli gredic, delal sem ravno toliko, da sem preganjal dolgčas. Tudi lačen nisem bil preveč, ker so še paketi prišli za nami. Ponoči me je spočetka motil silen hrup avionskih motorjev, toda kmalu sem se na to privadil. Sredi sobe smo imeli nočne posode, nihče ni smel iz barake, stražarji so imeli ukaz streljati na vsakogar, ki bi ponoči stopil na prosto.

Že sem mislil, da bom imel mir pri svojem delu s kamenčki, pa me neki dan potisnejo v novo skupino za delo pri »Kistenfabrik«. Drugo jutro sem že korakal iz taborišča. Tudi Tavčar je bil zraven. Nekaj časa smo šli po makadamski cesti, potem smo zavili v gozd, kjer je bila široka asfaltirana cesta. Šli smo še daleč sem in tja kot v kakem labirintu. Gozd se je začel redčiti in prišli smo do izkopa, kjer so betonirali temelje. Bilo je tudi več stavb, a vse so bile pobarvane križem kražem kot šotorska krila ali obleke nemških vojakov. Naпослед smo prišli na svoje delovno mesto. Na velikanskem prostoru je bilo treba planirati zemljo za temelje bodoče tovarne motorjev. Delali smo vse ročno brez strojev. Ves dan smo nalagali zemljo na vagončke in jih po strmini potiskali navzgor ter po nekem mostičku, pod katerim je tekel potok. Štirje smo morali naložiti vagonček v petih minutah in ga odpeljati. Nazaj grede se nismo smeli popeljati na praznem vagončku, sicer bi pela bikovka. Odpočiti se nismo smeli, tudi pogovarjati ne. Tavčarju je uspelo, da je dobil lažje delo. Popravljal je tirnice. Večkrat sem mu pomagal. Tedaj je kričal na vse pretege in dejal: »Jaz bom kričal, kot da te priganjam k delu, pa se ne oziraj na to.« Vsak si je pomagal, kakor je vedel in znal, da si je olajšal položaj. Za hrano je skrbel Franc Košenina iz Sore. Sprejemal je kotle, razdelil kosilo in potem pomival posode. Čez dan je bila vročina, vendar nismo smeli piti vode, čeprav je zraven tekel potok, baje bi se nalezli tifusa. Tako sem bil včasih žejen, da sem prosil Košenino za pomije, a ni mi smel ustreči. Le če sem mu izmaknil kako umazano vodo, sem se malo odžejal. Ob treh popoldne smo dobili po pol skodelice kuhanega čaja, to je bilo vse za strašno žejo. Vsak dan smo korakali tja in nazaj. Opazil sem, da bi lahko hodili po mnogo krajši poti, če bi šli naravnost, a morali smo cikcak zaradi kamuflaže.

Ob nedeljah nismo delali. Toda neko nedeljo so nas zjutraj natrpali na kamione in odpeljali na njive, da smo vse dopoldne z največjo hitrostjo, kakršne nisem doživel dotlej, nabirali iz zasipnice podzemsko kolerabo, jo v teku nosili v košarah na kamione in tekali nazaj. Med nami so švigali esmanski stražarji z bikovkami in vsakdo, ki ni bil urnih nog, jih je dobil z bikovko.

Naloženi kamioni so odpeljali, mi pa smo korakali nazaj in zavili v vas Alach, kjer smo morali raztovoriti kolerabo in jo zmetati v klet. Nekateri Rusi so med delom jedli surovo kolerabo, nekateri so nabrali polne žepe regrata. Ko smo kamione spraznili, nam je menza Francozov, ki so bili zaposleni v bližnjih tovarnah, dala kosilo. Z velikim užitkom smo se spravili na jed, Rusi pa, ki so že bruhalo surovo kolerabo, so bledi stali ob strani in nas gledali. Tiste, ki so nabrali regrata, so ob vrnitvi v taborišče preiskali in jim naložili batine, tudi večerje niso dobili.

Naslednji dan sem šel spet planirat zemljo. Bil je silno vroč dan in komandir straže je bil zelo slabe volje ter nas na žive in mrtve priganjal pri delu. Tako dolgega dneva še nisem doživel. Vendar je napočil večer in odkorakali smo nazaj v taborišče. Kar nas je bilo Slovencev, smo se držali navadno skupaj v prvih vrstah in včasih celo žvižgali naše partizanske pesmi. Komandir je bil starejši možakar, ne dober, ne slab, še smejal se nam je in nas spodbujal, kadar smo zažvižgali posebno dobro vižo. Tudi tisti večer smo jo tako rezali proti taborišču, ko nenadoma rečem Tavčarju: »Stane, jaz ne bom več dolgo tu v taborišču.« Začudeno me pogleda in vpraša, kako to. Vedel je, da se šalim, zato mu odvrnem: »Saj vidiš, kako garamo. Ni mi to všeč, zato bom vzel knjižico!«

Ko smo potem čakali, da nam stražar odpre vrata taborišča, priteče esmanski oficir in pokliče dva Poljaka in mene, naj takoj vzamemo svoje stvari in gremo na avto, ki čaka, da nas odpelje v Dachau. Starešina bloka mi je omenil, da se v Dachauu zbirajo Jugoslovani, ki bodo šli domov. Toda v Dachauu so mi v pisarni povedali, da me premeščajo v Mauthausen. Torej z domom ne bo nič. Prav je tako, kajti če bi se res izmazal iz taborišča, bi nazadnje še vzbudil sum, da nekaj z mano ni v redu. Naslednje jutro so me odvedli v kopalnico, nato sem oddal taboriščne cape, dobil svojo obleko in se poslovil od Filipa Legata, ki mi je dal tri zavojčke tobaka.

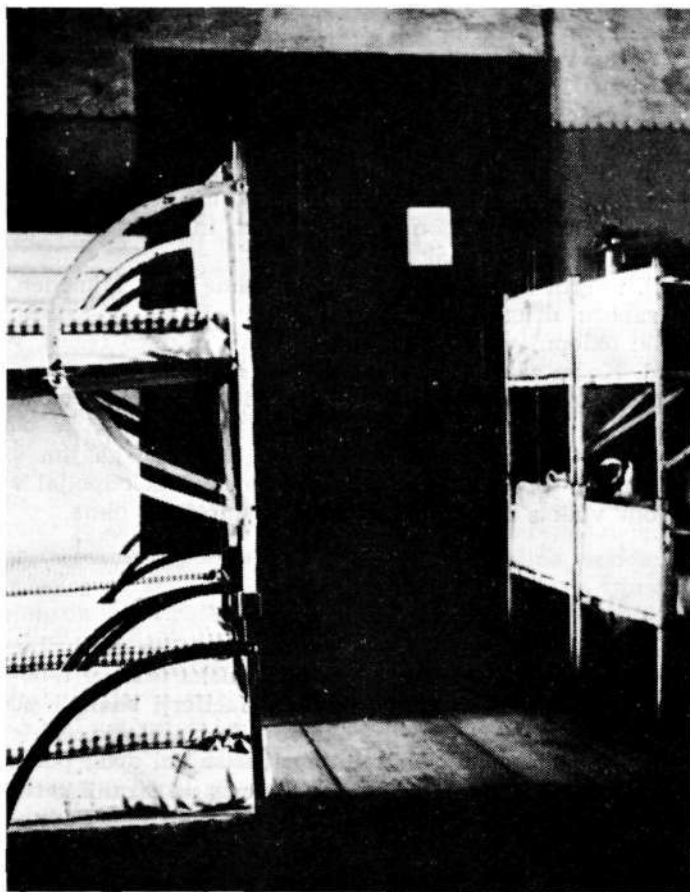
Dopoldne smo odrinili. Peljali so nas — Poljaka in mene — v München, kjer sem nato prespal v zaporu, drugo jutro pa so nas odvedli na železniško postajo in strpali v jetniški oklopni vagon. Mene so potisnili v ozko celico, v kateri so bili že trije Čehi. Ko so začeli stikati po žepih za mrvicami tobaka, sem jim ponudil nekaj svojega tobaka. Zato so začeli govoriti z menoj. Spoznal sem, da so kriminalci. Stoje na klopi sem ogledoval lepo pokrajino, ki je po njej drvel vlak. Kmalu so me Čehi spet prosili za tobak. Dal sem ga jim v zameno za kruh, ki so ga imeli s seboj. V Salzburgu nas je orožnik odpeljal v drug vlak, in sicer v osebni vlak s kupeji, ki so imeli zamrežena okna.

Mauthausen in Gussen

Taborišče Mauthausen stoji kot srednjeveška trdnjava visoko na hribu. Malo niže so barake za Ruse. Ko so nas spustili skozi velikanska vrata v taborišče, sem zagledal jetnike v rdečih hlačah, ki so kakor luciferji skakali po zbornem mestu in igrali nogomet. Karantenske barake so bile manjše in slabše kot v Dachauu. Prvo noč smo spali na tleh, do skrajnosti stisnjeni drug poleg drugega. Vso noč ni bilo miru, ker so vstajali in hodili po nas na stranišče ter se borili za prostore na tleh, ki so jih brž drugi zasedli, ko je kdo vstal. Podnevi smo se sprehajali po dvorišču, tlakovanem z robatim kamenjem. Ko smo bili utrujeni in zaspani, smo se zunaj vlegli na tla v posušene pljunke. Pri-

nesli so nam polne kozarce vloženega zelja, a ga nismo mogli jesti, ker je bilo strašno kislo in neokusno. Ko sem šel zjutraj na stranišče, me je neki falot, ki so mu rekli »frizer«, nenadoma z vso silo udaril po čeljusti, da sem mislil, da mi jo je zlomil. Drugi dan sem ob žici gledal po taborišču in zagledal Sveta Kobala iz Loke. Stopil je k meni in mi obljubil pomoč v hrani in cigaretah. Toda vseh štirinajst dni, ko sem bil v karanteni, ga nisem več videl.

Iz karantene so me premestili v nemško barako št. 10, ne v jugoslovansko št. 14. Starešina v nemški baraki mi je odkazal omaro in posteljo zraven tovariša iz Jugoslavije, ki je bil doma nekje od Hrastnika in je bil v Mauthausnu že osem mesecev. Nekaj časa je bil pri težkem delu, potem so ga dali v pralnico. Rekel je, da se je ohranil pri življenju s tem, da je jedel premog. Že prvi dan sem šel iskat Kobala. Nekajkrat mi je potem dal kosilo, ko ga je svojim razdeljeval, videl sem pa, da je nekako zadržan do mene in ga nisem več nadlegoval. Najbrž je slišal, s čim me je oblatila nemška propaganda. Tovariš Smolič iz Hrastnika mi je vsak dan postavljaj v omaro skledo hrane, za kar sem mu vedno hvaležen. Sojetniki so pripovedovali o težkem delu v kamnolomu, kjer so nosili kamenje po stopnicah navzgor. Pravili so o ruskih jetnikih, kako

Soba v koncentracijskem taborišču Spalt. (Fototeka Loškega muzeja.)

so morali prebiti led na tolmunu v kamnolomu in vso noč stati v mrzli vodi, pa o Židih, ki so jih prignali v taborišče v lepih oblekah in cilindrih ter jih cel transport pobili s tem, da so jih potiskali čez pečine kamnoloma v prepad.

Nekega dne sem prišel na vrsto, da grem s transportom v Gussen. Med sedemsto jetniki sem bil edini Slovenec. Odštokljali smo skozi obok vhoda, oziral sem se na to trdnjavo groze, o kateri so pravili, da so jo zgradili židovski jetniki z golimi rokami in so kamenje nosili po 180 stopnicah iz doline. V lesenih cokljah smo topotali skozi naselje Mauthausen in mimo strašnih kamnolomov granita. Po pičli uri hoje smo se znašli pred velikimi vrati, nad katerimi je bil napis v velikih črnih črkah »Konzentrationslager Mauthausen Gussen«.

Torej tu je tisto taborišče, o katerem se je že v Begunjah z grozo govorilo. Kot živino so nas potem gnali na zborna mesto, kamor je po dolgem čakanju prišel komandant in nam v ostrem tonu govoril o časti, da smo prišli v to taborišče. Hkrati je zagrozil, da, kdor ne bo delal, ne bo dobil hrane. Potem je z roko pokazal na vhodna vrata in dejal: »Tu ste prišli notri.« Nato se je obrnil in pokazal na visok železen dimnik krematorija, iz katerega se je valil gost črn dim, rekoč: »Tu boste šli pa ven.« Lepa tolažba! Znotraj zidu s stražnimi stolpi in reflektorji je napeta valovita bodeča žica in na betonskih stebrih električna žica. V surovo zgrajenih barakah je samo po en prostor, v njem lesene postelje v dve nadstropji, slabi umivalniki, ogabna stranišča, jetniki pa suhi od stradanja, zabuhlih oči, potolčeni in v ranah, v slabih oblekah.

Naletel sem na znan obraz, bil je to Ignac Kamšek iz ljubljanske pokrajine, s katerim sva bila skupaj v Begunjah. Iz Begunj so ga odpeljali s transportom 10. januarja 1943, od 50 jetnikov tedanjega transporta jih je do tedaj ostalo le še 12. Med umrlimi sta bila tudi Janez Šubic-Narigar in Franc Bradeško-Janušek, ki sta pred kratkim šla skozi krematorij »v svobodo«. Življenje v Gussnu mi je Kamšek takole opisal: Pet dni sem delal na dežju, zvečer sem mokro obleko obesil na tram, zjutraj sem mokro spet oblekel. Moker, lačen in trd od mrzlega vetra, ki vleče gor od Donave, moraš ves dan trdo delati, k delu te neprestano priganjajo najtežji kriminalci. Če nisi več zmožen za delo, te na mestu pobijejo z lopatami, krampi ali železnimi lomilkami. Videl sem, kako je vodja z lomilko prebodel izčrpanega reveža, ki se je zgrudil na tla. Pičlo hrano opoldne moramo v vsej naglici použiti med hojo v krogu, niti sesti ne smeš. Zvečer pobereмо mrliča in jih na ramah prinesemo k apelu, kjer moramo biti vsi, živi in mrtvi. Gorje, če le eden manjka.

Drugi dan so nas gnali v kamnolom granita tik nad taboriščem. Na velikem ravnem delu kamnoloma je bilo enajst barak. V eni od njih sem videl mlade Ruse, Ukrajince in Poljake, ki so klesali kamen, pred barako je bila skladovnica štirioglatih kamnov. Nas so odvedli v neko barako, kjer se je začelo odbiranje ljudi kot na trgu sužnjev. Neki Srb mi je povedal, da odbirajo delavce za tovarno pušk Steyer. Dvomil je, da bomo prišli na vrsto, ker imajo baje že dosti odbranih. Torej nas je čakal kamnolom, tega imam pa že od doma zadosti, saj sem dvajset let vozil gramoz iz kamnoloma. Tam spredaj sem videl gručo mojstrov iz tovarne in čeprav nam je bilo pod smrtno kaznijo prepovedano govoriti s civilisti, sem skočil iz vrste in stekel k enemu od civilistov ter mu rekel: »Prosim, gospod mojster, ali bi lahko delal v tovarni? Znam nemško.« In čudo! Govoril je prijazno z menoj in rekel nekemu visokemu ujetniku, naj me pelje v sobo.

Še danes po toliko letih se čudim, kaj me je nagnalo, da sem to storil in imel takšno srečo. V sobi so nekaj delali trije jetniki, Srbi, ki so me spoznali za Jugoslovana po rdečem trikotu na bluzi. V sobo je stopil civilni mojster in videl, da se razgovarjam s Srbi. Vprašal me je, ali jih razumem. Ko sem pri-trdil, je rekel, da bom za tolmača in mi bodo oni pokazali, kaj bom delal. Vse, ki smo bili sprejeti, so nato popisali, potem smo se vrnili v taborišče.

Začelo se je trdo taboriščno življenje. Še isti večer so me do čistega ostrigli po glavi in obrili progo od čela do zatilja. Tako so nas brili potem vsako soboto. Starešina bloka je bil Nemec, njemu podrejeni pa sami Poljaki. Ti so nam delili hrano in vse, kar je bilo kaj izdatnega, sami pojedli. Iz kotla so naj-prej posneli zase od vrha mast, redko juho so dali nam, gosto z dna pa spravljali v porcije na police za tega in onega »pana«. Lahko sem bil srečen, če sem dobil kak košček krompirja v redki juhi. V kuhinji so imeli glavno besedo Španci, ki so tudi vse vredno spravili zase. Zjutraj smo dobili liter vroče vode, imenovane kava, opoldne redko juho-koncentrat in konservirano pod-zemsko kolerabo ali špinačo, ki so jo za takšno množico kar nakosili na njivi in so zato od zajemalk visele cele štrene, po njej pa so plaval kuhani črvi. Nekaj vredna je bila edino večerja ob petih. Dobili smo tanko rezino salame in margarino ali marmelado in kos kruha, ki smo ga morali deliti med tri ali štiri jetnike. Gorje tistemu, ki bi delil kruh in zase pridržal malo večji kos. Reveži so bili kadilci. Za tobak so odstopali hrano. Vprašal sem nekega Srba, kako to, da oddaja hrano, ko je je sam tako potreben. Pa mi je rekel: »Jaz sem tam doma, kjer raste tobak in ne morem brez njega. Ta dva meseca bom že še vzdržal.« Že od leta 1941 sem neprestano slišal o teh dveh mesecih in še je bilo treba čakati dve leti. Tudi Bradeško je bil kadilec in se je za tobak odrekal hrane, da je shiral, kakor mi je povedal Kamšek.

Po večerji me je Kamšek peljal v neko nedograjeno stavbo brez strehe, kjer so se zbirali nekateri Slovenci. Nobeden ni bil več podoben partizanom. Tam je bil Rozman iz Vogelj, Stanislav Vrhovec z Vrhovcev pri Ljubljani, Ludvik Kolar, ki je bil po vojni šofer v Celju, Alojz Stružnik z Orehka pri Kranju, Miro Mihovec iz Šutne pri Žabnici in Tone Podobnik iz Žirov. Zadnji je kmalu potem umrl za grižo; ujet pa je bil pri nemški hajki na Blegošu 3. avgusta 1942, ko sem bil tudi jaz na Blegošu pri škofjeloški četi. Našo četo je Biček modro izpeljal na Primorsko, Poljansko četo pa so Nemci zajeli. Po-dobnik se je s sezutimi čevlji prebijal iz nemškega obroča in je v temi skočil prav v sredo nemške zasede. Ko je bil v Gussnu že težko bolan, me je poklical in mi naročil, naj poiščem njegovo ženo in sina, če se rešim tega pekla, sinu naj naročim, naj bo dober in zaveden, naj živi in dela za to, za kar se je nje-gov oče boril in umrl. Njegovo naročilo sem pozneje opravil.

Med Slovenci je bil tudi sin tistega Martinjvrharja, ki me je svaril v lo-ških zaporih pred Feliksom Ciglarjem; pisal se je Trdina in je potem umrl za tifusom. V Gussnu so bili še Bogdan Nerat iz Ljubljane, ki je po vojni službo-val v Laškem, Stružnik in Janez Urbanc iz Stražišča. Urbanc je bil prej sekre-tar OF, leta 1942 so ga aretirali in je Nemcem izdal celo listo pripadnikov OF. Pozneje je delal za Nemce, izdal spet Nemce, bil aretiran in odpeljan v Gussen. Po osvoboditvi je prišel domov in bil februarja 1946 likvidiran v Ljubljani. Potem je bil tu še Martin Skumavec z Dovjega, Ločan Janko Ogrič, po vojni direktor Komunalnega podjetja v Kranju, in neki Rataj, doma nekje z Dolenj-

skega. Tega so kmalu nato ubili, ker je na smrt lačen izmaknil komandantovemu psu surova pljuča in ga je nekdo prijavil za ta prekršek.

Omeniti moram še Miho Tavčarja, po domače Ruparja iz Sopotnice. Bil je majhen, suh in bled v obraz in je napravljajl bolj vtis reveža kot kmeta. Ko sem bil kurir v partizanih, sem po dražgoški bitki šel mimo njegove kmetije in potrkal. Odprla mi je njegova sestra in me povabila v hišo ter mi lju-beznivo postregla. Rekla je: »Vi ste naši branilci. Dolžnost vsake hiše je, da vam partizanom pomaga.« Zato so pomagali tudi vsem drugim, ki jih je pot zanesla mimo. V našo četo se je takrat prijavil tudi sin bivšega orožniškega komandirja iz Škofje Loke Polde Krajner. Nekaj časa se je dobro držal in postal celo kurir. To zaupanje je izrabil in je vohunil za gestapo. Ko mu je bilo že dosti znanega, je ob blegoški hajki pobegnil iz čete in se javil gestapu. Izdal jim je kurirske zveze in kmete, ki so podpirali partizane. Tako so gestapovci prišli po Miho in odpeljali tudi obe sestri, dom pa je ostal prazen. V Gussnu sem Miho komaj prepoznal, tako je bil izčrpan. Potožil mi je, kako so ga mučili. Trdo delo, batine, zima, lakota so ga popolnoma uničili, bil je kakor živ mrlič. Zdaj je živel med »musulmani«, reveži, ki niso bili več za delo. Njihove glave so bile kot repa, noge kot slonove. Nastanjeni so bili v stavbi brez strehe. Miho sem šel vsako popoldne obiskat. Nekega dne je sedel na stopnicah in iz vrečke jemal kockice kruha. Rekel je: »Kmetijo imam doma in vsega za potrebo. Ko bi vsaj pisati smel, da bi mi kaj poslali. Saj nisem bolan, samo lačen sem tako.« Nekaj dni potem sem ga dobil vsega potrtega in solznega. Ostal je brez kosila, ker ni nalovil sto bolh, ki jih je mrgolelo med »musulmani«, starešina pa je zapretil, da kdor ne bo ubil in prinesel sto bolh, ne bo dobil kosila. Miha jih seveda ni mogel naloviti, čeprav jih je bil poln. Čeprav sem bil sam lačen, sem mu dal košček svojega kruha. Nekega jesenskega dne sem videl, kako so pred kamnolomom nakladali na poljske vozičke »musulmane«. Na vse strani so štrtele iz zaboja roke in noge, kakor na kup zmetana drva. Od takrat Mihe nisem več videl. Odpeljali so jih v kamnolom in nobeden se ni vrnil.

Pred bolhami smo tudi drugi veliko trpeli. Prvi čas sem ležal skupaj z nekim velikim koščenim Srbom na slamnjači, v kateri je bila rezanica. Ob velikem sosedu skoraj nisem imel kje ležati, zraven pa še muka od tisočev bolh. Vsako noč sem večkrat šel pred stranišče, da sem jih stresal iz srajce, a nič ni pomagalo, dokler niso končno vsega taborišča zaplinili. Potem so nas tudi nekoliko premestili, tako da sem potem ležal zraven Lojzeta Stružnika, v bližini je bil tudi Janez Urbanc.

V tovarno nas je hodilo na delo okoli 2000. Komando nad nami je imel »oberkapo« Vili, majhen človek, ki je govoril, kakor bi lajal, in smo mu rekli »žaba«. Mlatil je s korobačem in nič ni gledal, kam je priletelo. Kadar se je prikazal, je vse bežalo pred njim. Delal sem na kontroli, ki je imela pol hale št. 10, drugo polovico so uporabljali žagarji železa, ki so na stroje rezali kose železa za izdelavo pušk in mitraljezov. Vseh hal je bilo dvanajst, zadnjo so imeli kamnoseki. Na vzhodni strani taborišča so gradili še novo tovarno letal Messerschmidt, še dalje od te pa novo taborišče Gussen II. Tja so gonili predvsem Žide. Na kontroli smo merili dele pušk. Čez kak teden so za kontrolo porabili sto do stopetdeset jetnikov.

Jaz sem delal zraven Francoza Luja, strojevodje iz Normandije, poleg njega je sedel Čeh Knapek, naprej Poljak Višnjevski pa Nemec Peschl. Teror, la-

kota, nespečnost zaradi bolh in gnjavljenje, vse to je vplivalo na naše živce, da smo renčali drug na drugega. Poljaki so prejeli pakete in niso toliko stradali kot mi, bili so pa sebični, imeli so organizacijo in podpirali drug drugega, kar je razumljivo spričo njihovega trpljenja. V Gussnu jih je od 8000 ostalo še kakih 800, torej desetina. V krčeviti borbi za obstanek so drugim odjedli vse, kar se je dalo. Podobno je bilo s Španci. Bili so prav tako zdesetkani, gospodarili so pa v kuhinji, seveda v svojo korist. Najhujši so bili kriminalci. SS oblast jim je pustila proste roke, lahko so kradli in celo ubijali. Vendar v tovarni smo bili vsaj varni pred mrazom in mokroto, tudi kako žlico hrane smo več dobili kot v kamnolomih. Neki Rus je imel nalogo, da je prinašal in odnašal kotle. Ponudil sem se mu za pomagagača, a s tem nisem mnogo pridobil, kajti Rus je sam pospravil, kar je ostalo na dnu. Meni je pustil le, da sem z žlico podrgnil, kar se je držalo sten kotla, pa še za to me je »oberkapo« nekoč z bikovko po glavi, da sem bil takoj ves krvav.

Slovenci, ki so prišli s prvim transportom v Gussen, so bili tako preplašeni, da so me takoj zaustavili, če sem zinil samo besedico partizan, Hitler ali vojna. Trpljenje v kamnolomu jih je popolnoma zlomilo. Tisti so tudi večinoma ostali tam, Rozman, Rataj, Podobnik, Bradeško, Tavčar, Šubic so tam umrli. Šele poleti 1944 sta prišla dva nova Slovenci, soboslikarja nekje izpod Šmarne gore, a nista bila nič kaj zavedna. Če se ne motim, sta oba tam umrla. V teh težkih razmerah je vladala med jetniki skrajna sebičnost. Neki Čeh je dal Rusu skodelico juhe, od tega je zahteval drugi Rus polovico, a prvi mu ni hotel dati, zato sta se spoprijela, pri tem razlila vso juho in še skodelico razbila. Blizu zbornega mesta je imela skupina mladih deklet svoj blok in so bile na voljo tistim, ki so imeli denar. Videl sem nekoč, kako je ena od njih vrgla nekemu Rusu čik, drugi Rus ga je hotel prvemu iztrgati iz rok. Ker mu to ni uspelo, mu ga je zbil iz roke in pomendral, cipe pa so se smejale bedakoma.

Barake koncentracijskega taborišča v Innsbrucku. (Fototeka Loškega muzeja.)

Neki dan sem šel mimo revirja, ko me nekdo pokliče. Bil je neki Slovenec, ki je zbolel za grižo. Povedal mi je, da pri vratih sedi debel Poljak in vsakogar zapiše, ko gre na stranišče. Kdor gre več ko trikrat na dan ven, ga kapo zapiše in ga zvečer vržejo v »banhof«, kjer ali pogine ali pa dobi smrtno injekcijo. Poljak pa za svoje delo dobi toliko obrokov hrane, kolikor jih je tisti dan poslal v smrt. Prosil me je, naj mu prinesem premoga, zanj pa mi bo dal ves kruh, ki ga tako ne sme jesti. Šel sem gledat, kakšen je ta »banhof«. Na zadnji strani revirja mi je že od daleč udaril v nos neznosen smrad, skozi okno sem potem videl prizor, ki presega vse meje človečanstva. Na tleh je bilo polno človeškega blata, po blatu pa so se plazili živi okostnjaki. Bežal sem proč od tega groznega prizora. Drugi dan sem šel po premog. Že v Mauthausnu sem slišal, da se je znanec obdržal pri življenju s tem, da je jedel premog. Vzel sem nekaj kosov in jih s strahom nesel v taborišče, ker je pri vhodu straža in večkrat preiščejo jetnike. Tovariš v revirju ni bil zadovoljen s tem, kar sem prinesel. Moral bi prinesiti premog z neko sivo ilovico. Drugi dan sem šel spet na rampo in poiskal kose z ilovico, s tem sem zadovoljil bolnika in dobil kruh. Pozneje sem tudi sam iskal in jedel takšno mastno ilovico. Nekega dne se mi na zbornem mestu prismeje nasproti tovariš iz revirja in veselo pove, da je že zdrav in so ga odpustili od tam. S tem se je rešil groznega »banhofa«. Poljaka debeluharja je nekaj dni nato zadela kap, njega je pa rešil smrti premog.

Ludvik Kolar mi je pravil, da je poskušal nekoč pobegniti na ta način, da se je skril v neko razpoko v kamnolomu in hotel počakati noči, ko v kamnolomu ne bo več straž. A kaj, ko so ga že na apelu pogrešali in so takoj začeli hajko. Našli so ga na tleh v kamnolomu in se je izgovarjal, da je od slabosti zaspal in se ni prebudil za odhod. Začuda ga je komandant pustil živega, saj so sicer vsakega begunca, ko so ga pripeljali v taborišče, pretepli in ubili. — Neke sončne nedelje so nekoga na apelu pogrešili. Preiskali so vse taborišče in ga našli nekje spečega. Pripeljali so ga pred komandanta, ta ga je zbil na tla in dva močna kapota sta ga morala za noge vlečiti okoli nas tako dolgo, da je od butanja z glavo po trdih tleh izdihnil. Ob tednu se je to spet ponovilo. Tedaj smo stali na dežju in na mrtvo prezebali, lačni in do kože mokri. Begunca so našli v nekem kanalu, najbrž je hotel napraviti samomor, a so ga prezgodaj odkrili. Tudi tega so pričo nas pobili. — Nekoč so na dvorišču tovarne kopali rov, ki je šel pod bodečo žico. Čeprav je bil tik nad rovom stražni stolp in na njem stražar, se je vendar posrečilo dvema Rusoma, da sta ušla po rovu ponoči, a na drugi strani nista vedela več naprej. Iskali so ju tri dni in naposled našli v neki lopí, zarita v slamo. Ko smo naslednji dan prišli iz tovarne na zborna mesto, smo videli pred krematorijem vešala in zraven zbran ves zbor s komandantom. Pripeljali so ujeta Rusa in ju pred našimi očmi obesili. Tako so se Nemci maščevali nad Rusi za svoje poraze na ruski fronti. Ko je padel Harkov, so Rusi več dni dobivali samo pol obroka hrane. Potem so na smrt lačne vežbali s kazenskim ekserciranjem. Rusi so od lakote in muk padali in kdor ni mogel več vstati, so ga rablji ubili in odvlekli v krematorij.

O tem, kako so znali mučiti in ubijati jetnike, še nekaj primerov. Proti jeseni se je produkcija v tovarni povečala od prvotnih 300 na 500 kosov na dan. Toda slabi stroji in deloma tudi sabotaža so pripomogli, da so kak dan odvrgli pol produkcije v izmeček. Vodstvo straže je nato prevzel SS podoficir Saurer, Nemec iz Zemuna, ki so ga nekateri Srbi še od tam poznali. Ta je bil zver v človeški podobi. Po poklicu je bil mesar. Nekaj časa je imel komando v

kamnolomu, zdaj pa je prišel v tovarno. Neko jutro sem šel v stranišče in videl na bodeči žici viseti mrtvega jetnika. Tisti, ki so delali v nočni izmeni, so povedali, da je prišel Saurer pijan v halo in prišel tepsti jetnika ter ga tepel toliko časa, da ga je ubil. Potem je ukazal, naj ga jetniki obesijo na ograjo, sam pa je prijavil, da je hotel jetnik pobegniti. — Nič boljši niso bili njegovi nemški pomočniki. Med maršem na delo ali z dela je kak stražar poklical jetnika in mu ukazal, naj mu zaveže čevlji ali natrga cvetlic. Če ga je revež ubogal in stopil iz vrste, ga je stražar pri priči ustrelil, nato pa javil za vzrok poskus pobega. — Sredi tovarniškega dvorišča je bilo postavljeno dolgo stranišče, greznica je bila široka in gotovo štiri do pet metrov globoka ter pokrita z betonskimi ploščami, v njih pa odprtine. Ker je hodilo na to stranišče okoli tri tisoč delavcev, je bila jama brž polna in prišli so jo izprazniti Židje. V greznico so postavili lestev, drug za drugim so stopili na lestev in z vedri zajemali blato ter ga podajali drug drugemu, zadnji pa ga je izlival na keson. Smrdljiva brozga se je polivala po obrazih in oblekah. Videl sem Žida, pol ga je gledalo iz jame, bil je lep mlad človek, nosil je zlato obrobljena očala, a bil je oblit z gnojnico. Kako težko je gotovo prenašal takšno poniževanje. Oberkapo pa je lajal nanj kot stekel pes in ga priganjal.

Septembra 1943 se je razširila po taborišču novica, da je Italija kapitulirala. Prepričani smo bili, da bo zdaj takoj konec vojne. Veselo smo se zbirali in se razgovarjali. Novo upanje nas je navdalo. Nekega dne mi pride med delom povedat znanec Čeh, da so v karanteni Italijani. Po večerji sem šel k žični ograji. Človeka, ki je stal ob žici, sem vprašal, ali je Italijan. Odgovoril mi je v čisti slovenščini, da je primorski Slovenec. Do kapitulacije so bili na jugu Italije, kamor so jih internirali leta 1941. Sedaj so se vračali domov, a so jih na poti zajeli Nemci in jih privlekli v taborišče, jim obrili glave, dali lahke progaste obleke in vso noč so morali prebiti zunaj, čeprav je bil že občuten mráz. Že zjutraj jim je nekdo umrl. Potem so imeli mrliče vsak dan, ker so bili navajeni toplega juga, tu pa so silno trpeli od mraza. Ko so decembra razširili vest, da je bila to pomota in so jih nato spustili domov, je že več ko polovica teh trpinov pomrla.

Leto 1943 je šlo h koncu. Jaz sem še zmerom strgal kotle. Med delom zagledam, kako se Poljaki objemajo in poljubujejo. Ko jih začudeno gledam, pridejo nekateri k meni, mi ponujajo roke in eden od njih pravi: »Tudi tebi čestitamo za naš božič, čeprav si pravoslaven.« Povem jim, da sem katolik, Slovenec od Ljubljane, kjer je kardinal Hlond mašo bral. Od tistega dne sem bil pri Poljakih drugače cenjen. Opoldne sem pustil kotle pri miru, ker so Poljaki, ki so dobivali pakete od doma, delili hrano rojakom in tudi meni. Ko bi vedeli, kakšen katolik sem! Tiste dni me je poslal pisar po premog na rampo. Prinesel sem ga in mu zakuril peč. Opoldne mi je zato dal porcijo juhe. Takrat sem se prvič v Gussenu do sitega najedel in se takoj bolje počutil. Potem so mi začeli tudi drugi Poljaki dajati svoje porcije hrane. Opral sem kako srajco ali zašil kako nogavico za hrano. V taborišču sem poiskal konzervne škatle in jih nesel v tovarno, da sem jih opoldne napolnil in do dveh vse, kar so mi dali, pospravil. Za hrbtom sem imel peč, tako sem lahko imel vedno toplo hrano. Počasí sem se popravljaj od polletnega stradanja.

Tisti čas so v drugem koncu hale montirali neki stroj za pranje mastnega materiala. Prvi je začel delati na njem neki star Nemec. Kmalu ga je nadome-

stil neki Poljak, a je brž zbolel. Na njegovo mesto je prišel Čeh, ki je pa tudi zbolel zaradi škodljivih hlapov, ki so prihajali iz kotla, kjer so v vreli vodi s sodo prali železo. Zatem je prišel mojster k meni in me peljal k temu stroju ter zapovedal: »Sedaj boš ti pral na tem stroju!« Jezilo me je, saj sem se komaj malo popravil; Poljaki mi pomagajo, zima je huda, jaz sedim pri lahkem delu in v hrbet me greje peč. Zdaj pa naj grem na nevarno mesto k težjemu delu. Toda nič se ni dalo narediti, moral sem ubogati. Prevzel sem stroj, mojster mi je pokazal, kaj in kako naj delam, hkrati me je posvaril, da ne smem delati nič drugega, ker bodo vse drugo imeli za sabotažo in me bodo poslali v kamnolom ali pa se mi bo zgodilo še kaj hujšega. Še istega dne me je neki Španec prosil, naj mu skuham krompir, da mi ga bo nekaj odstopil. Spomnil sem se mojstrove grožnje in najprej odklonil. Toda strah pred kaznijo je premagal strah pred lakoto in sem skuhal krompir. Drugi dan me je prosil neki Poljak, naj mu operem perilo. Obljubil mi je hrane. Opral sem perilo in ga posušil. Komaj sem ga izročil lastniku, je prišel Saurer in vohal okoli stroja. Videl sem, da je stvar nevarna, vendar sem še kuhal in pral ter tako služil hrano. Lotil sem se tudi stroja in očistil zamašene cevke. Ko sem mojstru pokazal, kako stroj zdaj lepo dela, me ni več nadlegoval. Kmalu nato je objavil, da bomo odslej vsakih 14 dni dobivali bone za cigarete, meni pa je rekel, da bom dobival dva, ker imam težko delo. Stroj so nato prestavili na bolj prostorno mesto in halo pregradili. Vodja hale je tudi dosegel, da smo za našo skupino sami delili hrano.

Tako se mi je stanjeboljšalo. Oberkapo mi je nekega dne prinesel polno naročje perila, naj ga operem. Nabral ga je po halah in ga zaplenil, ker da ljudje premalo delajo in sabotirajo. Opranega je hotel razdeliti transportni koloni. Vesel sem opral perilo in ga razobesil na vidna mesta. Pri tem me je zasačil Saurer, a sem mu povedal, kdo mi je ukazal pranje, zato je odšel z dolgim nosom. Oberkapo mi je dovolil, da sem jemal hrano tudi iz njegovega kotla. Začel sem zbirati hrano v konzervne škatle za svoje tovariše. Neko opoldne, prav ko so bili fantje pri meni, je prišel mimo mize vodja hale in me vprašal, če kupčujem s hrano. Odvrnil sem: »Da, kupčujem. Eden, dva, tri, pet, sami jugoslovanski partizani.« Nič ni rekel. Drugi dan, ko je razdelil hrano in je ostalo precej na dnu kotla, mi je pokazal na kotle in rekel: »To je za tvoje partizane.« Stružnik, Kolar, Nerat, Skumavec in še drugi so bili odslej moji stalni gostje. Spet sem se počutil, kot da sem na borbenem položaju. Opoldne, ko je bilo pol ure prosto, sem tekal po halah in donašal polne porcije. Od štirih Čehov, ki sem jim redno pral perilo, sem ob sobotah prejel hleb kruha.

Spomladi 1944 so se začeli masovni preleti ameriških letelcev. Sko-raj vsak dan so bili alarmi. Civilni delavci iz tovarne so se umaknili v zaklonišča, jetniki smo pa ostali. Takrat sem lahko dve uri brez skrbi pral in sušil perilo. Sredi poletja 1944 so tudi nas jetnike začeli naganjati v zaklonišča. To so bili rovi blizu kamnoloma Wienergraben, ki so jih za tovarno izvrtali v hrib iz peščenjaka. Bližnje taborišče Gussen II je gradilo podzemskie prostore za namestitvev podzemskie tovarne. V tem zaklonišču sem se naslonil ob steno in spal. Veliko je trpela nočna izmena tovarne. Ponoči so delali, podnevi pa so hodili na apele in v zaklonišča. Ko smo zjutraj stali na zbornem mestu, smo vsak dan videli, kako nočna izmena nosi mrličje iz tovarne v taborišče. Tudi podnevi, ko nas je okoli 20.000 teklo v zaklonišče, so vse križem ležali mrličji. Gorje, če je kdo v tunelu padel, kot val so ga zagnili bežeči in pomendrali.

Spet je šlo leto h kraju, konca pa ni hotelo biti. Jaz sem pral, skrbel za hrano in cigarete, v svojo organizacijo sem spet vključil nekaj Slovencev, ki so prišli z novim transportom. Spominjam se Staneta Tomšiča, študenta tehnike iz Ljubljane in Franca Kočevarja, kamnoseka iz Metlike. Kočevar je bil spčetka zelo malodušen. Ozmerjal sem ga: »Ti stokaš, jaz sem pa že poldrugo leto tu. Tu imaš cigarete in kruh, opoldne pa pridi k meni po kosilo.« Neko jutro januarja 1945 smo ravno vstali iz postelj, pa pride povelje, naj ležemo nazaj. Kaj to pomeni? Ali je res že konec? Drugo jutro smo pa spet morali na delo. Govorilo se je, da se je v Mauthausnu uprl smrtni blok ruskih ujetnikov, ki so čakali na likvidacijo. Napadli so stražarski stolp, stražarja ubili in naperili mitraljez na druge stolpe. Čez naelektrene žice so vrgli slamarice in odeje ter pobegnili. Precej jih je padlo na begu. Začele so se tudi sabotaze. Ko sem šel neki dan na stranišče, so v greznico praznili sode. Namesto prepotrebne nafte in strojnega olja je prišla pošiljka vode. Neke noči je neki Francoz vrgel kos žice čez napeljavo visoke napetosti, da ves dan ni bilo toka. Namesto raznega materiala je prišla pošiljka samih cokel. Poljak, bivši advokat, ki mi je prinesel hrane, mi je rekel: »Še tri mesece, pa bo konec.« In res je trajalo še tri mesece.

Ta čas so bili noč in dan alarmi. Že ko so delili kosilo, smo bežali v tunele in videli na nebu roj ameriških letal. Ko smo nekega dne prišli iz zaklonišč, je bilo po tleh polno štanjol papirja in razbit avion. Tri letalce so ujeli, enega so v zraku ustrelili. Nemški zločinci se niso ozirali na mednarodno pravo. Kot trofejo so postavili pred vhod v taborišče propeler sestreljenega letala. Vsak dan je bilo hujše. V taborišču Gussen II so trumoma umirali jetniki, največ Židi. V naš krematorij so jih pripeljali tudi do 700 v enem dnevu. Kakor drva naložene so jih privlekli na gumijastih vozovih, jih zmetali na tla, potem so jih pa naši ljudje za noge vlačili po tleh do krematorija. Govorilo se je, da tisti, ki delajo v krematoriju, pečejo in jedo koščke mrtvih. Tudi kriminalci so končno prišli na vrsto. Med njimi so Nemci zbirali prostovoljce za fronto. Za plačilo so jim obljubljali amnestijo po vojni. Prve prostovoljce so vsak dan vežbali na zbornem mestu in jih kmalu poslali iz taborišča, a so jih prej kot čez mesec dni pripeljali nazaj, ker so po vaseh kradli prašiče in druge stvari. Medtem so vežbali že drugo skupino. Nekega dne so delili pakete Židom, za katere se je zavzel Rdeči križ. Rekli so, da bodo Žide poslali v neki sanatorij v Švico. Vsi veseli, da so prejeli pakete in da bodo šli v Švico, so hiteli jesti dobrote iz paketov. Posledice tega so se kmalu pokazale. Začelo jih je zvijati in v bolečinah so umirali. Zvečer je bilo že polno mrličev na zbornem mestu. Zjutraj so preostale Žide odpeljali iz taborišča. Ko sem pozneje že prost šel iz Mauthausna proti Linzu, mi je pravil neki kmet, da so neki dan v bližini pobili in zakopali celo trumo jetnikov, baje so bili sami Židje. Tako so Židje prišli v švicarski sanatorij.

Ker smo imeli pregrado čez polovico hale, so ponoči prihajali jetniki čez ograjo in stikali za hrano. Neke noči je nekdo precej pokradel. Drugi dan so ga brž staknili in ga pripeljali v naš oddelek. Skladiščnik, nemški kriminalec, ga je z bikovko na mrtvo pretepel, potem je pa moral tat z žlico pojesti lastno blato, ker se je ponoči v oddelku ponesnažil. Ko je komandant to zvedel, je skladiščnika lastnoročno pretepel.

Ko je sneg že kopnel in je bil le po cestah še led, smo nekaj dni po ledu navzgor drsali težke stroje od postaje do tunela. Če se sedaj spomnim na to

delo, se mi zdi kakor gradnja piramid v Egiptu, kjer je truma sužnjev vlekla težke bloke. Kakih 50 jetnikov je držalo vrh in z upognjenimi hrbti na vso moč vleklo, oberkapo pa je z debelo bikovko delil pekoče udarce sestradanim režečem.

Nekega dne je prišlo pred tunel polno uniformiranih ljudi vseh mogočih barv. Bili so to že begunci, ki so utekli pred Rusi. Avioni nas preletavajo prav nizko in razbijajo lokomotive in transporte po cestah. V Linzu je padla bomba v veliko podzemeljsko skladišče nafte in bencina. Prav do nas se vidi gost črn dim, ki se dviga visoko v zrak. Širi se novica, da so Rusi in Amerikanci čisto blizu. Sliši se tudi grmenje topov. Nam pa preti nova nevarnost. Nemci so namreč iz Jugoslavije privedli razne svoje pristaše — vaško stražo, četnike in ne vem kakšno plažo še. Tudi nekaj jugoslovanskih oficirjev je vmes. Eden je še mene spoznal, ker je služil pri planinskem polku v Loki. Zraven mene je ležal v postelji neki Srb, član vaške straže, zraven njega pa neki Makedonec, ki se je pisal Todorović. Neki večer mi pokaže Srb lepo izdelan nož iz brona. Z zanimanjem sem nož ogledoval, Srb se je nekam odstranil, nož sem pokazal Todoroviću, ta pa mi reče: »Ta Srb spada v skupino četnikov, ki je sestavila tajno listo nas vseh, ki smo privrženci komunizma. Tudi ti si na spisku, ker jim ne pomagaš pri delu, s hrano in z vodo in javno kritiziraš četniški pokret. Take nože kot je ta imajo vsi in ko bo šlo h koncu, bodo izrabili prilžnost in nas poklali.« Nato sem nož zapičil v les in ga zlomil na tri kose. Ko se je Srb vrnil, je sicer videl zlomljen nož, a nobene ni črhnul. In še druga nevarnost je na vidiku. Neki Rus mi je povedal, da je videl, kako so Nemci polagali mine pred vhode v tunele. Bajе imajo nalog, da preden bo konec vojne, nas naženejo v tunele in nam z minami zasujejo izhode. Pravijo pa, da so Amerikanci za to zvedeli in so dali Nemcem ukaz, naj tega ne storijo, ker bodo sicer izvajali re-

V maju 1945 osvobojeni kaznjenci taborišča Burghausen. (Fototeka Loškega muzeja.)

presalije. Ne vem, koliko je bilo resnice na tem, a Rusu sem verjel, saj so Nemci zaradi poraza zmožni vsega.

Dne 4. maja 1945 zjutraj je bilo še vse kot ponavadi. Najprej sem dvema Špancema skuhal krompir in sta mi ga zato nekaj odstopila, potem so prišli vsi moji tovariši in prinesli stvari za pranje. Vesel sem jim rekel, kmalu boste šli domov, jaz pa bom šel drugo pot na Bavarsko, da poiščem svojo družino. D drugega vam ne morem dati za slovo, vzemite si ti dve porciji krompirja in dvajset cigaret. Vsi zadovoljni so sprejeli poslovilno darilo in odšli. S pomočnikom Aleksejem iz Ukrajine, ki so mi ga dodelili takrat, ko smo vlačili tiste težke stroje, sva še očistila stroj, nato je on odšel nekam ven. Takoj nato se je prikazal komandant Saurer. Nikdar prej ni šel k mojemu stroju ali k omari, danes pa je odprl omaro in jo pregledal, ali notri ni bilo ničesar drugega kot prazne porcije. Sovražno me je gledal izpod čela in vprašal, čemu so porcije. Povedal sem mu in nato je odšel. Kar vroče mi je postalo ob misli, kaj bi se mi lahko zgodilo še zadnji čas v taborišču, če bi Saurer našel v omari krompir. Saj bi lahko rekel, da je krompir ukraden nemškemu rajhu. Poznal sem njegovo taktiko. Dobil bi močan udarec s pestjo v želodec, nato še močnejšega med noge s škornjem, potem še pritisk s škornjem za vrat in ostal bi v taborišču mrlič, namesto da bi šel k družini in v svobodno domovino. Rešilo me je to, ker sem vse, kar sem imel, podaril tovarišem.

Tisti dan sem še nekaj doživel, čemur sem se čudil. V kontroli sta bila ves čas za nadzornika dva strokovnjaka. Oba sta nosila oficirske uniforme. Prvi se je že pred letom zgražal, ko je oberkapo do nezvesti pretepel jetnika. Rekel je: »Veliko sveta sem videl, bil sem celo v Ameriki, toda take svinjarije še nisem doživel. Sram me je, da sem Nemec.« Drugi nadzornik je bil mlajši človek in vsi smo ga imeli za zagrizenega gestapovca. Tisto zadnje popoldne me je nenadoma prosil, naj mu nesem dve vedri vode v stanovanje, ker je vodovod v esmanskih barakah pokvarjen. Nesel sem vedri in šla sva skupaj v njegovo stanovanje. Med potjo mi je rekel: »Kateri vrag mi je dal to obleko! Ti si srečen, šel boš kmalu domov v Jugoslavijo, jaz pa nimam iti kam. Doma v Celovcu sem imel hišo, pa jo je bomba razrušila in ubila vso družino.« Ko sem se poslovil, je še dejal: »Vrag naj vzame Hitlerja!«

Na dvorišču tovarne je civilna uprava postavila neke posebne kotle in tam so zdaj delili grahovo juho lačnim delavcem. Ti so seveda navalili na kotle. Skladiščnik, ki je delil juho, je napadalce z zajemalko tolkel po glavah, da bi se jih ubranil. Enega je tako močno udaril, da ga je ubil, tri so pa odpeljali potem na revir. Pred meseci, ko je prišla neka višja inšpekcija pregledat taborišče, tovarno in kuhinjo, je baje neki general pripomnil, da je videl polno dvorano strojev, za stroji pa žive skelete. Od tistega dne smo dobivali trikrat na teden boljšo hrano, prvo nedeljo smo dobili še vsak tri žemlje. Jaz sem se šalil, da so tistega generala gotovo ustrelili; menda so ga res, ker je bil udeležen pri atentatu na Hitlerja.

Tisti dan sem zadnjikrat delal pri stroju.

Osvoboditev

Drugi dan, 5. maja 1945 nas komanda ni več poslala na delo. Ostali smo v sobi in gledali skozi okna, kako skupina kriminalcev vežba na dvorišču in kako se po cesti pomikajo nepretrgane kolone beguncev, ki se umikajo pred Rusi.

Že štirinajst dni so jih polne ceste. V naše taborišče so prišli jetniki iz Auschwitza, ki opisujejo muke na transportu. Kdor je omagal, so ga stražarji na mestu ustrelili.

Dopoldne je pobegnila straža, nadomestila jo je Wehrmacht. Ob petih popoldne so odprli taboriščna vrata, straža je zbežala ven, po cesti prihaja ameriška vojska. Vse drvi iz taborišča. Sam ne vem, kako se znajdem na cesti. Tam stoji velik črnc-policist in dela red. Straža se je vdala Američanom in mi smo po tolikih letih prosti! Poljaki, Ukrajinci in Rusi so vdrl v esmanske barake in nosijo ven hrano in vse, kar se da odnesti. Zvečer je bilo kakor ob obsednem stanju. Nemci, oblečeni v SA uniforme, so spoznali veliko nevarnost. Ko sem šel nazaj v taborišče, je že pritekel prvi Nemec do vrat, ves krvav po obrazu. Ta je imel še srečo, skočil je med Američane in se dal ujeti. Na zbornem mestu so že ležali rumeni kriminalci. Priteče drugi Nemec. Nekdo zavpije: »Oberkapo messerschmita!« Vsi planejo nanj in v nekaj minutah je bil že brezoblična masa. Podrli so ga na tla in lesene coklje so gazile po njem. Nato mu je Rus vzel uro, nekdo mu je sezul gojzerice, krvava gmota pa je ostala tam, kjer je oberkapo padel. Vse križem so potem ležali mrtvi kriminalci, pohojeni kakor ščurki. Temeljito in strašno je bilo maščevanje izmučenih sužnjev.

Drugo jutro nisem imel kaj opraviti, pa sem se napotil v Mauthausen. Vse je bilo veselo, videl sem pa tudi grozljive prizore. Na prostoru ruskih barak je buldožer kopal masovni grob za gore mrtvecev, ki so jih vlačili iz skladišč krematorija. V taborišču je bil velik kup teh okostnjakov, na vrh pa je nekdo vrgel golo truplo mladega dekleta. Američani so ta kup neprestano fotografirali. Nameravali smo ostati v Mauthausnu in čakati na transport, ker so pravili, da že peljejo po Donavi hrano za nas. Dodelili so nam barako na drugi strani taborišča zraven barake, v katero so zapirali ujete Nemce. V taborišču sem naletel na več domačinov, med njimi na Toneta Dolinška, heroja, ki sem ga poznal iz Begunj, kjer so ga vsak večer pretepali v bunkerju.

Čez tri dni so nas, ki smo prišli iz Gussena, poklicali v vrsto in sporočili, da moramo nazaj v Gussen, ker tu še za Mauthausen ni dovolj hrane, od Američanov pa še nekaj časa ni kaj pričakovati. Poparjeni smo se vrnili v Gussen. Med potjo sem se pridružil tovarišu, doma z Bleda. V taborišču sva šla v esmanske barake stikat za hrano. Našla sva surov krompir in sva ga šla skuhat v tovarno na moj stroj. To je bilo zadnje delo na tem starem »zaboju«.

Sicer pa je bilo v hali vse razmetano in ponesnaženo. V taborišču so stali vozovi, do vrha naloženi z mrličmi. Pri krematoriju so Nemci civilisti, lepo oblečeni ljudje, morali nositi mrlične iz kleti in jih nalagati; vozili so jih nekam dol k Donavi, kjer so izkopali veliko jamo. Videl sem, kako je mrličeva roka drgnila Nemea, ki ga je nesel, po obrazu. Rusi so Nemce s palicami priganjali k delu: »Dajte, le dajte! Prej ste vi nas, sedaj bomo mi vas!« Jaz sem se smejal, Blejcu pa je postajalo slabo, zato sva šla proč.

Postelje so bile že razdrte in nisva imela kje bivati, zato sem sklenil, da grem sam domov. Tudi tovariš z Bleda je bil teh misli in sva popoldne krenila na pot. Na cesti sem se še zadnjič ozrl na taborišče in na tablo »Konzentrationslager Mauthausen-Gussen.« Spomnil sem se prvega nagovora komandanta, ki je rekel: »Prišli ste skozi glavni vhod, odšli boste skozi dimnik.« Res jih je na tisoče odšlo skozi dimnik, peščici nas je pa vendarle uspelo, da smo se živi izvili iz rok smrti. Tudi jaz sem imel skoz in skoz srečo. Močna volja in

vera v zmago poštene stvari mi je vlivala pogum, da nisem klonil v neizrek-ljivih težavah in nevarnostih. Trudil sem se tudi, da sem pomagal tovarišem. Sedaj stojim tu pred vhodom pekla, zdrav in svoboden. Konec je moje sužnosti, ki je bila velikokrat hujša od nekdanje.

S tovarišem sva se odločila, da bova hodila po stranskih poteh. Toda ko sva šla malo časa ob Donavi po gozdni poti, sva zagledala neke ljudi v uniformah in z dolgimi lasmi. Takoj sva zavila spet na cesto. Naletela sva na več prevr-njenih kamionov. Pri mostu čez Donavo sva srečala voz z dvema nemškima vojakoma. Potrdila sta nama, da je res konec vojne. Dala sta nama 20 nemških mark in karte za hrano. Ko je bila že trda tema, sva dospela v neko vas in po dolgem prosjačenju dobila prenočišče v neki hiši.

Drugi dan sva šla čez reko Enns, ki se prav nasproti Mauthausna izliva v Donavo. Dolgo sva hodila in po hišah prosjačila za hrano. Sestradani tovariš se je spet do sitega najedel. Iz neke hiše je stopil moški in naju nagovoril po češko. Ponudil nama je kosilo. Vesela vstopiva v hišo in sedeva za mizo. Bila je gostilna. Po tolikem času spet pošteno kosilo in brezplačno. Tovariš je začel bruhati, bilo mi je nerodno in hitel sem brisati, a gospodinja, stara ženica, tega ni pustila in je sama počistila, bolnika pa smo odpeljali v prvo nadstropje, kjer so mu pripravili posteljo. Sedaj nisva mogla naprej.

Tri dni sem čakal. Nasproti gostilne je bila županova hiša. Župan je prišel obiskat bolnika in se zanimal zanj, meni pa je preskrbel živilske nakaznice in me prosil, naj potem, ko pridejo Rusi, ki so že blizu, rečem dobro besedo zanj. Prišel je tudi zdravnik, bivši jetnik in odredil, da so tovariša prepeljali v bol-nišnico. Po treh dneh sem sam odšel naprej iz ruske v ameriško cono. Potoval sem skozi Linz in Wels v Salzburg, nato čez avstrijsko-nemško mejo na Ba-varsko. Kar sem videl, sem zapisoval v dnevnik. Hodil sem po 40 do 45 km na dan. Četrty dan sem si v neki lopi, kjer sem prenočeval, nabral uši. Ker mi je neki Bavarec ponudil mleko, ki je bilo že malo pokvarjeno, sem dobil še gri-žo. Tako sem precej izčrpan prišel sedmi dan na cilj in srečno našel svojo dru-žino v nekem samostanu pri vasi Poxau-Marktelhofen severovzhodno od mesta Landshut. Onstran reke Isar je mestece Dingolfing.

Nikdar nisem mislil, da se bomo po tolikih letih našli v daljni nemški deželi. Mnogo smo si imeli povedati. Tudi družina je veliko pretrpela, posebno v prvih časih izseljenstva. Komandant je silno mučil ljudi, sedaj so ga ubili in sem bil na njegovem grobu v nekem skritem kotu pokopališča. Ker transporti niso bili še organizirani, sem bil v tem taborišču dva meseca z družino vred. Nekega dne v avgustu 1945 pa so nam Američani sporočili, naj se pripravimo za pot, ker pridejo naslednji dan kamioni, da nas prepeljejo v Dingolfing, kjer nas je že čakal vlak in nas končno pripeljal skozi München, Passau, Salzburg in skozi Koroško v svobodno Jugoslavijo.

(Za natis priredil France Planina)

Résumé

SOUVENIRS DES PRISONS ET DES CAMPS DE CONCENTRATION II

C'est la suite des souvenirs publiés dans le XVIIe vol. de Loški razgledi, repris en forme abrégée du cahier de Bernik, partisan emprisonné, où il décrit ses souffrances physiques et psychiques pendant les deux années d'emprisonnement aux camps de concentration de Dachau, Alach, Mauthausen et Gussen en Autriche. II

parle du traitement inhumain que certains chefs des camps, les surveillants ainsi que les prisonniers criminels réservaient aux prisonniers politiques parmi lesquels les prisonniers russes ont été le plus maltraités. Celui qui eût succombé à la faim et au travail forcé pénible à la carrière, fut tué sur place. Les souffrances les plus terribles ont été subies par les prisonniers qui ont eu la dysenterie, car ils n'avaient comme médicament que le charbon qu'ils devaient, en plus, voler. Le discours que le chef du camp de Gussen a tenu à l'arrivée d'un groupe de prisonniers nous semble typique: «Vous êtes entrés au camp par la porte et vous en sortirez par la cheminée du four crématoire.» Ce n'étaient que les plus forts ayant de la chance en plus de la force physique qui ont survécu aux horreurs des camps.